

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՆՊԱՍՏԱՄԱՏՈՒՅՑԻ
ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐՆ ԸՍՏ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ
ՀՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐԻ¹

Ինգա Էդ. Ավագյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ
«Կուսմայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. «Մեծ եղեռնը վերապրածները» մատենաշարում ընդգրկված հուշապատումներում մեծաթիվ են որբահավաքի, որբանոցների, որբախնամության մասին վկայությունները: Այս համատեքստում վկայությունների ամենախոշոր և հեղինակավոր մասը բաժին է ընկնում Ամերկոմի որբախնամ գործունեությանը: Բացի Ալեքսանդրապոլում ծավալված երկարատև աշխատանքից, Ամերկոմը իր մասնաճյուղերն էր սփռել նաև Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ վայրերում: Այսպիսի որբանոցներից էր Սվազի որբանոցը, որի մասին գրում է Քաջունի Ղարաբյոզյանը իր հուշերում: Ալեքսանդրապոլի Ամերկոմի որբանոցում է հանգրվանել Բիթլիսի կոտորածներից մազապուրծ Միհրան Ղազարյանը: Կազաչի պոստի որբանոցում աշխատանքի էր մտել Հովհաննես Թոշունյան-Հովհաննիսյանը, որ նախ հանգրվանել էր Երզնկայի, ապա Էրզրումի որբանոցներում: Մեթոդներ և նյութեր. Հոդվածը գրելիս օգտագործել ենք պատմահամեմատական, պատմահետազոտական, պատմաքննական, զուգորդման, վերլուծության, ինդուկտիվ և դեդուկտիվ մեթոդներ: Հոդվածը խառնված է «Մեծ եղեռնը վերապրածները» մատենաշարում ամփոփված և գրականության մեջ առկա նմանօրինակ նյութերի վերլուծության վրա: Վերլուծություն. Հուշագիրները իրենց պատումներում խոր երախտագիտություն են հայտնում միսիոներների, որբանոցում աշխատող բժիշկներին,

Սույն զեկուցումը ներկայացվել է 2023 թ. մայիսի 19-ին կայացած «Ալեքսանդրապոլ. գթասրտության քաղաք» միջազգային գիտաժողովում:

դաստիարակներին, ուսուցիչներին: Խստաբարո դաստիարակությունը, որ հայ որբերը ստանում էին Ամերկոմի որբանոցներում, կարևոր էր այնքանով, որ այս մանուկները դարձան խորհրդային Լենինականի և երկրի բարեկիրթ հասարակության հիմքը: Արդյունքներ. Այսօր Ամերկոմի որբանոցների շենքերը դեռ կանգուն են Գյումրիում, դրանք լուռ վկաներն են այն ժամանակաշրջանի, երբ Ալեքսանդրապոլը ավելի քան մեկ տասնամյակ միակ գթասրտության քաղաքն էր աշխարհում:

Բանալի բառեր՝ *Ալեքսանդրապոլ, Սվազ, Էրզրում, Գարս, որբանոցներ, որբախնամ գործունեություն, Կազաչի պոստ:*

Ինչպես հղել՝ Ավագյան Ի., *Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի որբանոցներն ըստ Մեծ եղեռնը վերապրածների հուշապատումների* // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2023: Հ. 2 (26): 86-98 էջեր:

DOI:

THE NEAR EAST RELIEF COMMITTEE ORPHANAGES BASED ON THE MEMOIRS OF SURVIVORS OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Inga E. Avagyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri RA
"Kumayri" Historical-Cultural Reserve-Museum, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: There are a lot of episodes of testimonies about the collection of orphans, orphanages, and guardianship of children in the series of memoirs "Survivors of the Armenian Genocide". Against this background, the lion's share of this evidence relates to Amerkom's trusteeship. In addition to developing long-term activities in the city of Alexandropol, Amerkom created a network of branches of shelters in Western Armenia, where a large number of Armenians lived. One of these orphanages was established in Sivaz and Kajuni Karageozyan writes about this in his memoirs. During the First World War, the Turkish government founded orphanages to appease society. Mihran Ghazaryan, who was deported from Bitlis, lived in the Alexandropol orphanage of Amerkom prior to his adoption. Hovhannes Trchunyan-Hovhannisyan worked in the orphanage at the Cossack post. He had miraculously escaped from the massacre before that and ended up in the Erznga orphanage, and after that - in the Erzurum orphanage. **Methods and materials:** We have used comparative-historical research, survey, combination, inductive and deductive methods. The article is based on the series of memoirs "Survivors of the Armenian Genocide" and analysis of materials available in the literature. **Analysis:** The survivors of the Armenian genocide express their deep gratitude to the missionaries, doctors who worked in shelters, educators and teachers in their memoirs. The strict upbringing that the orphans received in the Amerkom shelters was so important that these children formed the basis of the supportive society of Soviet Leninakan. **Results:** The buildings of Amerkom in Gyumri still stand today. They are silent witnesses of the era when Alexandropol was the only city of mercy in the world for more than a decade.

Key words: *Orphanages of Alexandropol, Svaz, Erzurum, Kars, guardianship, Cossack post.*

Citation. Avagyan I. *The Near East Relief committee orphanages based on the memoirs of survivors of the armenian genocide* // «Scientific Works» of SCAS NAS RA. Gyumri, 2023.V.2 (26). pp. 86-98. DOI:

ПРИЮТЫ БЛИЖНЕВОСТОЧНОГО АМЕРИКАНСКОГО КОМИТЕТА ПО МЕМУАРАМ ПЕРЕЖИВШИХ АРМЯНСКИЙ ГЕНОЦИД

Инга Э. Авагян

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН, Гюмри, РА
Историко-культурный музей-заповедник "Кумайри", Гюмри, РА

Аннотация

Введение: В серии мемуаров «Пережившие Армянский геноцид» в большом количестве встречаются эпизоды свидетельств о сборе сирот, сиротских приютах, опеке детей. На этом фоне львиная доля этих свидетельств относится к попечительской деятельности Амеркома. Кроме развития долговременной деятельности в городе Александрополе, Амеркомом была создана сеть ветвей приютов и в Западной Армении, где проживало многочисленное армянское население. Один из таких сиротских приютов был создан в Сивазе, об этом в своих мемуарах пишет Каджуни Карагеозян. Во время Первой мировой войны турецкое правительство для того чтобы успокоить общество основало сиротские приюты. В Александропольском приюте Амеркома до усыновления жил Мигран Казарян, который был депортирован из Битлиса. В сиротском приюте на Казачем посту работал Оганнес Трчунян-Оганни-сян, он до этого чудом спасшийся от резни оказался в приюте Ерзнга, а после - в Эрзрумском приюте. **Методы и материалы:** Статья написана на методах историкосравнительного, исторического-исследовательского, историко-аналитического, исторического сопоставления и анализа и методах индукции и дедукции. Статья основана на анализе мемуаров серии «Пережившие Армянский геноцид» и на анализе аналогичных материалов, которые встречаются в научной литературе. **Анализ:** В мемуарах, пережившие геноцид, выражают глубокую благодарность миссионерам, работавшим в приютах, воспитателям, учителям. Строгое воспитание, которое сироты получали в приютах Амеркома, было важным на столько, что эти дети легли в основу благосклонного общества Советского Лениакана. **Результаты:** Сегодня еще стоят здания Амеркома в Гюмри, они немые свидетели той эпохи, когда Александрополь более чем десятилетие являлся единственным городом милосердия в мире.

Ключевые слова: *Сиротские приюты Александрополя, Свиз, Эрзрум, Карс, попечительская деятельность, Казачий пост.*

Как цитировать: Авагян И. *Приюты Ближневосточного Американского комитета по мемуарам переживших армянский геноцид.* // «Научные труды» ИЦАИ НАН РА. Гюмри, 2023. Т. 2 (26). сс. 86-98. DOI:

ՆԱԽԱԲԱՆ. «Մեծ եղեռնը վերապրածները» մատենաշարը հրատարակվում է 2004թ.-ից: Նրանում հրատարակված հուշապատումներն են՝ «Ծննդավայրիցս դեպի Դեր Զոր. Քաջունի Ղարապոզյանի հիշողությունները» (2004 թ.), «Հուշեր անցյալից. Հայրապետ Տոնոյանի հիշողությունները» (2006 թ.), «1915 թ. Բիթլիսյան ողբերգություն. Մի-

րան Ղազարյանի հուշապատումը» (2008 թ.), «Հիշողություն մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից. Ադասի Մակարյանի հուշապատումը», 2016թ.՝ «Մեր գնդի ճակատագիրը (Հովհաննես Թռչունյան-Հովհաննիսյանի հուշապատումը» (2015 թ.): 2018թ. հրատարակվել է «Մեծ եղեռնը վերապրածները» մատենաշարի վեցերորդ գիրքը՝ «Իմ կյանքը. Գևորգ Հնայակյանի հուշապատումը»: Հոգվածը խառնված է հուշապատումներից չորսում հուշագիրների՝ Ամերկոմի որբանոցներում կատարած անդրադարձին և գործունեությանը, սույն նյութերի և գրականության մեջ առկա նմանօրինակ նյութերի ու արխիվային փաստաթղթերի վերլուծության վրա: Նպատակն է այս հուշապատումների պատմական փաստերի մեկտեղումը և համեմատումը, որից էլ բխում է հոգվածի նորոյրը և արդիականությունը: Գյումրիում պահպանվել են Ռուսական կայսրության գորանոցների տասնյակ շենք-շինություններ, որոնցում տեղաբաշխված են եղել գթասրտության քաղաք Ալեքսանդրապոլի երեք նշանավոր որբանոցները՝ Սևերսկի, Կազաչի պոստ և Պոլիգոն: Հովեկներին հետաքրքրում է քաղաքի այս շրջանի պատմությունը, որում մեծ դեր են խաղում որբանոցները և դրանց լուռ վկան հանդիսացող և մշակութային արժեք ներկայացնող հուշարձան շենքերը: Ուստի ուսումնասիրությունը, կարծում ենք՝ կխթանի հովեկների հոսքի ուղղորդումը դեպի այս պատմական հուշարձանները:

Սվազի ամերիկյան որբանոցը Քաջունի Ղարազյոզյանի հուշերում

«Մեծ եղեռնը վերապրածները» մատենաշարում ընդգրկված հուշապատումներում մեծաթիվ են որբահավաքի, որբանոցների, որբախնամության մասին վկայությունները: Վկայությունների հեղինակավոր մասը բաժին է ընկնում Ամերկոմի որբախնամ գործունեությանը: Բացի Ալեքսանդրապոլում ծավալած աշխատանքից, Ամերկոմը իր մասնաճյուղերն էր սփռել Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ վայրերում: Այսպիսիք էին Սվազի, Երզնկայի և Էրզրումի որբանոցները, որտեղ Նիսի Իստ Ռեզիդենտ ջանքերով ընդարձակ որբահավաք գործունեություն է ծավալվել և մեծաքանակ որբեր են փրկվել ու հետ դարձել հայկական արմատներին: Սվազի որբանոցի մասին գրում է Քաջունի Ղարազյոզյանը իր «Ծննդավայրիցս դեպի Դեր-Ձոր» վերտառությամբ հուշերում [4, էջեր 36-41: 5, էջեր 134-139]: Նա հրաշքով փրկվել և հայտնվել էր Սվազի ամերիկյան որբանոցներից մեկում: Հրաշքով ողջ մնացած տղան անցել էր որբանոցից որբանոց և ստացել նախնական կրթություն: Քաջունու հայրենակից և մանկության ընկեր Շահնագար Քեթախեանը գրում է. «Այս անգամ նոր Կառավարության հրամանով դարձեալ կը հաւաքուէին, յանձնելու համար Ազգային Առաջնորդարան: Այս ի՞նչ բախտաւորութիւն ինձ նման որբերուն համար: Ու ինչ «ապտակ» ու «հարուած» մեր կեղեքիչներուն: Հաճի Ադան չուգեր զիս յանձնել, սակայն հրամանը խիստ է ու ստիպողական, ի վերջոյ սակայն կ'ըսէ.- Գնա՛, տղա՛ս, քեզ դպրոց կը դնեն, մարդ կ'ըլլաս. մեզ մի՛ մոռնար... Ու կ'երթանք Արամեան Դպրոց-Որբանոց, ու զիս կը յանձնեն Առաջնորդարան: Հոս կը սպասեն քոյրս եւ քեռայրս, նաեւ մեծ թուով (շուրջ երեք հարիւր) ինձմէ առաջ բերուած որբ տղաք: Քրոջս ուրախութեանը չափ չկայ, կը գրկէ զիս, կը համբուրէ...ալ ազատուած եմ Հայութեան համար, Հայ եկեղեցիին, Հայ Գիրին ու հայ Շունչին համար: Հայերէնս չեմ մոռցած. քանի մը օր չանցած՝ յստակ ու մաքուր կը խօսիմ մայրենի լեզուս. չեմ մոռցած չորս հովերուն ցրուած հարազատներս, անոնց անունները եւ մանկութեան յիշա-

տակները» [9, էջ 124]: Քաջունին, այս հրամանի համաձայն, հեռանում է թուրքի կողմից առանցված ավագ քրոջ ընտանիքից և հայտնվում Սվազի որբանոցում: Լ. Ազատեանը բերում է մի ցուցակ, ըստ որի. «Զինադադարի շրջանին՝ ողջ մնացած որբերուն թիւը նոյնիսկ հարիւր հազարի չի հասնիր»: Սեբաստիա-Մարգուանի տարածքներում որբերի թիվը ըստ այդ ցուցակի հասնում էր 5600-ի [1, էջեր 36-37, 39, 104]: Ըստ Շ. Քեթա-հեանի՝ Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց մարմինը (Ամերկում՝ Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտե)² «նախախնամական» դեր է կատարում վերապրող որբերի համար և իր փրկարար ձեռքը հասցնում մինչև Սեբաստիա՝ Արամյան վարժարան՝ Հոդդարի բարձունքին կանգուն նախկին SIVAS TEACHERS' COLLEGE-ը փոխակերպելով նախակրթարանի աստիճանով որբանոց-դպրոցի: Այս մասին գրում է նաև Լ. Ազատեանը. «Արամեան որբանոց-վարժարանը կընդունի հարիւրաւոր որբ երեխաներ, որոնք կը փոխադրուին նախկին Սվազի Ամերիկեան Ուսուցչական Գոլէճը: Այս հաստատութիւնը կ'ընդունի 300-է աւելի մանչեր՝ 5-16 տարիքի: Շէնքին երրորդ յարկը երեխաներու ննջարաններն էին» [1, էջեր 31-32]: Քաջունին իր ինքնակենսագրությունում գրում է. «Ես ապրեցի թուրքական և հայկական որբանոցներում, որտեղ և ստացա իմ նախնական կրթությունը»: Որբանոցի բժշկական հանձնաժողովի որոշմամբ Քաջունու ծննդյան թիվ է ընդունվում 1906-ը: «Հայրս փոքրամարմին էր, այդ պատճառով էլ նրան տվեցին 1906 թ. ծննդյան վկայական, և վերջապես փոքր երեխա էր, լավ չէր հիշում, բայց ենթադրում էր, որ ծնվել է 1904 թ.», -ասում է ավագ դուստրը: Բժիշկները փոքր երեխաների ծննդյան թիվը որոշում էին բերանում ծթկած կաթնատամների և հիմնական ատամների քանակով: Քաջունին հաճախ է անդրադարձել որբանոցում իրականացվող պատժաձևերին: Ավագ դստեր պատմածներից ուշագրավ է այն, որ մեղավոր երեխայի վրա կախել են համապատասխան պիտակով ցուցանակ, օրինակ՝ «ստախոս», և որբերին շաք բանձնեցնելուց հետո պտտեցրել շարքերի միջով, որից հետո մեղավորը ամբողջ օրը կրել է այդ պիտակը: Դաստիարակության այս տարբերակի մասին հիշում են նաև Ալեքսանդրապոլի ամերկոմցիները: Քեմալական շարժման ժամանակ հայկական որբանոցները փոխադրվում են Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներ և Հունաստան: «Թուրքիոյ ներքին գաւառներուն մէջ ամէն օր ջարդի ու մահուան սարսափին տակ ապրող հայ որբերը հետզհետէ կը փոխադրուին ապահով երկիրներ: Սեբաստիոյ 5600 որբերը՝ Յունաստան, Խարբերդի 5300 որբերը՝ Լիբանան եւ Պաղեստին: Ամերիկեան Նպաստամատույցը եւ ՀԲԸՄ-ն իրենց վրայ կ'առնէն արևմտահայ որբութեան գրեթէ կեսէն աւելին հոգատարութիւնը Յունաստանի, Լիբանանի, Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի մէջ: Կը բացուին կանոնաւոր դպրոցներ, արհեստանոցներ, կը կազմուին մարմնակրթական միութիւններ...» [3, էջ 948]: Շ. Քեթահեանը հիշում է. «Օգտուելով Լոզանի Դաշնագրի տրամադրութիւններէն՝ Անկարայի Կառավարութեան հետ եղած մասնաւոր կարգադրութեան իբրեւ հետեւանք՝ Նպաստամատույցը կորոշէ Սեբաստիոյ, ինչպէս նաեւ Խարբերդի, Սուրիոյ եւ այլ վայրերու իր որբանոցները փոխադրել Պոլիս, առաւելապէս Յունաստան... Նոյեմբերի մէջ ենք (1922) եւ արդէն իսկ առաջին կարաւանը պատրաստ է դէպի Սամսոն ճամբայ ելլելու...» [9, էջ 154]: «Որբե-

² American Committee for Relief in the Near East- ACRNE

րու զանգուածային փոխադրութիւնը դէպի Սուրիա եւ Լիբանան տեղի կ'ունենայ 1922-1923 տարեշրջանին, Կիլիկիոյ պարպումին հետեւանքով: Նպաստամատույցի վարիչները, մտահոգուելով յոյն-թրքական բռնութեան պատերազմի հետեւանքներով, կ'որոշեն Թուրքիոյ հողամասին վրայ, հաւասարապէս հոգ տանել որքան քրիստոնէայ, նոյնքան եւ թուրք որբերուն: Նպաստամատույցը, ներքին գաւառներուն մէջ գտնուող որբերը՝ Կեսարիայէն, Գոնիայէն, Մարգուանէն, Սվազէն, Սամսոնէն եւ Տրապիզոնէն, ցամաքի ճամբով կը փոխադրուին Պոլիս, ուրկէ նաւով՝ Յունաստանի Փիրէ նաւահանգիստը, եւ կը տեղաւորուին Յունաստանի 13 որբանոցներուն մէջ: Հազարաւոր որբեր Սուրիա եւ Լիբանան փոխադրելու ծանր աշխատանքն ու պատասխանատուութիւնը Ամերիկեան Նպաստամատույցը կը յանձնէ մեծ հայասէր, գոյցերիացի միախոնար՝ Եակոբ Քինձլըրին...» [1, էջեր 36-37, 39 104]: Քաջունին չափահաս որբերի նման նավից իջնում եւ մնում է Կ. Պոլսում: Որբերի՝ Հունաստան տեղափոխուելու պատճառով բավականին երկար ժամանակ կտրուում է Շահնագարի եւ Քաջունու կապը:

Որբանոցներում ուսուցիչների եւ սաների ջանքերով հրատարակվել են պարբերաթերթեր: Սվազի որբանոցում Շ. Քէօթահեանի ջանքերով հրատարակվել է «Ալիս» պարբերաթերթը. «Տպագրանակ»-ը էր միայն վեց. անոնցմէ մին կը դրկէի նախապէս Գոլէճ, այժմ՝ Որբանոցի վերածուած ուսուցիչներուն, ուրիշ օրինակ մը՝ Աղջկանց Որբանոց եւ մէկն ալ՝ չափահաս աղջիկներու ապաստանարան-աշխատանոցը» [9, էջեր 126-129]: Ամերկումի որբանոցներում երեխաները սովորում էին կարել մաշիկներ, գործել գուլպաներ, գորգեր եւ կարպետներ, զբաղվում էին դերձակությամբ: Լ. Ազատեանը գրում է. «Այս գոլէճ-որբանոցին դիմացը կար մեծ աշխատանոց մը, ուր մեծ որբերը, դպրոցէն ետք, կուսանէին աստղագործութիւն, կօշկակարութիւն եւ դերձակութիւն: Առանձին աղջկանց նախակրթարան վարժարան-որբանոց մըն ալ կար նախկին Հայկական Ազգային հիւանդանոցին տեղը: Ուրիշ մը, չափահասներու տունը երիտասարդ կիներ գորգ գործել, կարել, հիւսել եւ տնային տնտեսութիւն կը սորվէին: Ամերիկեան Միսիոնարական հիւանդանոցը, որ մօտիկ էր որբանոցին, կը հասներ որբերուն եւ հայերուն նոյնիսկ երբեմն թուրքերու կարիքներուն: Մանչ ու աղջիկներուն որբանոցները Սվազի մէջ կը փակուին 1922-ի վերջերը» [9, էջեր 32-33]: Աղջկանց որբանոցում էր պատասպարվել Քաջունու հորեղբոր աղջիկը՝ Համեստուհին: Սվազի որբանոցի տղաների եւ օրիորդների համագգեստների, կռիւների մասին պատկերացում են տալիս պահպանված հազվագյուտ լուսանկարները:

Մատենաշարի երրորդ հուշապատումը Միհրան Ղազարյանի «1915թ. Բիթլիսյան ողբերգություն»-ն է: Միհրանը Ալեքսանդրապոլի Ամերկումի որբանոցում է հանգրվանել Անդրանիկի զորքերի հետ Բիթլիսից նահանջելուց հետո: Այս տեղեկությունը հայտնում են թոռնուհին եւ դուստրը: Բիթլիսեցի Նանէն Ալեքսանդրապոլի որբանոցից որդեգրում է Միհրանին եւ հարազատ մոր նման մեծացնում ու խնամում տղային: Մակայն Միհրանի հուշագրությունը ավարտվում է 1918 թ. աշնան մասին հիշատակությամբ, երբ նա նշում է, որ մինչև սույն թվականը մնացել է Դիլիջանի Ամերկումի թիվ երեք որբանոցում: Այս բացառիկ տեղեկությունով էլ ավարտվում է Միհրան Ղազարյանի՝ պատմականությամբ հագեցած հուշապատումը [6, էջ 226]:

Կարսի ամերիկյան որբանոցը Ադասի Մակարյանի հուշերում

Մատենաշարի չորրորդ հուշապատումը Ադասի Մակարյանի «Հիշողություն մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից» հուշապատումն է: Ադասին ներկայացնում է 1920թ. Կարսի ամերիկյան որբանոցում թուրքերի կազմակերպած ջարդը [7, էջեր 29-32]: «Օսմանյան բանակը Սարիղամիշի կողմից մոտենում էր Ղարս քաղաքին: Թուրքերն արդեն գրավել էին Մազրա կայարանը և քանդել երկաթգիծը, ինչի պատճառով ժողովրդի ունեցվածքով, այդ թվում և մեր, բարձած վագոններով գնացքները կանգնած էին Ղարս կայարանում. քաղաքը շրջափակված էր»: Կարսը լցված էր գաղթականներով, որոնք «գալլ տեսած ոչխարի հոտի պես իրենց այս ու այն կողմ էին նետում»: Խոր աշուն էր: Յուրտն ու խոնավությունը թափանցում էին մարդկանց մարմիններից ներս ու մտնում ոսկորների մեջ, ժողովուրդը, տուն ու տեղ թողած, փրկվելու համար փախչում էր դեպի «Չուխուր մայլա»³, այնտեղից՝ դեպի Արգինեի ձորը: Սակայն այստեղ նույնպես ճանապարհը փակ էր: Զորքի և թուրք խուժանի գնդակները հնձում էին փախստականներին: Գնդակների տարափից պրծնելու համար ժողովուրդը խնդրում էր ամերիկացիներին, որ թույլ տան, մարդիկ մտնեն որբանոցի շենքը: Սակայն ամերիկացիները, մտրակը ձեռքերին, ծեծում էին ներս մտնել ցանկացողներին, շատերի գլուխները կոտրում ու արգելում էին մտնել որբանոցի շենք: Բայց ժողովրդի ալիքը այնքան մեծացավ, որ նրանք այլևս չկարողացան դիմադրել, և բոլորը լցվեցին շենք, այդ թվում՝ և Մակարյանների ընտանիքը: Այս ներխուժումը բերում է նրան, որ թուրքերը գաղթականներին կոտորելու նպատակով ներխուժում են որբանոցի շենք և սպանող կազմակերպում:

Ղարադաղի ամրոցի կողմից եկող թուրքերի գնդակները սպանում ու վիրավորում էին ճանապարհներին ու փողոցներում գտնվող գաղթականներին: Գնդակները նույնիսկ թափանցում էին որբանոցի լուսամուտներից ներս, սպանում և վերքեր հասցնում ինչպես որբերին, այնպես էլ այդտեղ ապաստանած հայերին: Որբերը, կանայք ու երեխաները լալիս էին: Մակարյանը գրում է. «Այստեղ է ասված. «Մերը մոռացության է տվել զմանուկն»: Ներխուժելով քաղաք՝ ասկյարները մտան որբանոցի շենքը, սկսեցին սվինահարել ու գնդակահարել ժողովրդին, հենց այստեղ էլ՝ մեր աչքերի առաջ, սվինով ու հրացանի կրակոցով հիսունյոթ տարեկան հասակում սպանվեցին հայրիկս՝ Ալեքսանը, և երեսուն տարեկան ավագ եղբայրս՝ Լևոնը, որոնք անմեղ ու անզեն ծվարել էին որբանոցի շենքում: Նրանց աճյունները կես դարուց ի վեր հանգչում են անգերեզման»: Հոգեբանական ծանր իրավիճակում են գրվել տողերը տասնամյակներ անց: Արգինեի ձորում մութը վրա էր հասել, որբանոցի շենքից լսվում էին մոլեգին ճիչեր՝ սպանեցի՜ն, տարա՜ն... Հստ հուշագրի՝ առնանգում էին երեխաներին, ջահել աղջիկներին, գեղեցիկ հարսներին ու կանանց, գերեվարում տղամարդկանց, հետո սպանելու նպատակով: Հոգեբանորեն շատ ծանր էր լուսացնել այդպիսի արյունալի ու մղձավանջային գիշերը: Երկար ու ցավալի տանջանքներից հետո բացվեց արյունոտ առավոտը, երբ դեռ լսվում էին հրացանի կրակոցները, վիրավորների ծանր հառաչանքները ու տանջալի տնքոցները: Շատերը օրերով չէին քնել, շատերն էլ կորցրել էին իրենց հարազատներին ու

³ Թարգմանաբար՝ Ձորի թաղ:

երեխաներին: Թուրքական հրամանատարությունը Արգինայի ձորում և ամերիկյան որբանոցի շենքերում ողջ մնացած ընտանիքներին հավաքեց և ասկյարների հսկողության ներքո քշեց դեպի Ղարս քաղաքի կենտրոնը: Ասկյարները սկսեցին առանձնացնել տղամարդկանց, որոնց ճակատագիրը հետագայում հայտնի դարձավ. ոչ մեկը ողջ չէր մնացել: Նրանց մեջ էին նաև Մակարյանների ընտանիքի ողջ մնացած անդամները: Թուրքերը, կանանց ու երեխաներին անցկացնելով կամուրջը, տարան ու ներկայեցին քաղաքում գտնվող զորանոցներում: Ստեղծված վիճակը Աղասու համար սոսկալի դարձավ: Այստեղ նա կորցրեց մորը, փոքր եղբորը՝ Գարեգինին, հինգ տարեկան քրոջը՝ Հովհաննիսյանին: 1920թ. աշնան ցուրտ օրերին՝ որպես հալածված մի թռչուն, նա ծվարեց քաղաքի մեծ զորանոցներից մեկում:

Երզնկայի, Էրզրումի և Ալեքսանդրապոլի որբանոցները Հովհաննես Թռչունյան - Հովհաննիսյանի հուշերում

Ալեքսանդրապոլի Կազաչի պոստի որբանոցում էր աշխատանքի մտել Հովհաննես Թռչունյան-Հովհաննիսյանը՝ նախ Երզնկայի, ապա Էրզրումի ամերիկյան որբանոցներում հանգրվանած որբը: Նրա հուշերը կազմել են մեր մատենաշարի հինգերորդ գիրքը, որ վերնագրված է «Մեր գնդի ճակատագիրը»:

«Առավոտ Իբրահիմ աղան գնաց եղբորս՝ Հարությունին բերեց: Դարձավ ինձ ու քրոջս. «Արե՛ք, հաց կերե՛ք, որ ձեզ տանեմ հանձնեմ հայոց շտաբը, որտեղ որ հավաքում են որբերին»: Բոլորը խառնվեցին իրար՝ Դուրսունը, Ֆաթիման, խանումս, թովալ Հուսեյնը, չիդեն՝ ինչ էնեն: Համբուրեցին ամենքը, իրենց համար գովեցին, քույրիկս էնպիսի մի լաց էր դրել, որ չգիտեմ՝ ինչ անեմ» [8, էջեր 116-119]: Աղջնակը չէր ցանկանում բաժանվել քրդուհի քույրիկից: Իբրահիմ աղան երեխաներին տանում է Երզնկայի հայոց շտաբը: Իբրահիմ աղան պատմում է, թե ինչ դժվարությամբ է պահել երեխաներին: Շտաբում շնորհակալություն են հայտնում նրան և խոստանում օգնել: Հետաքրքրվում են, թե Հովհաննեսը հայերեն գիտի, երեխաները արտասահմանում մարդ ունե՞ն: Իմանալով, որ երեխաների ավագ եղբայրը՝ Հմայակը, և հորեղբայր՝ Պետրոս ամին, Ռումինիայում են, հետաքրքրվում են հասցեով: Երեխան ասում է հասցեն՝ «Ֆոթիշեն քաղաք, Մնդիելի 55, Թռչունյան Պետրոս⁴»: Հովհաննեսը գրում է. «Հայրիկս որ նամակ էր գրում, ես միշտ մոտն էի, դրա համար էլ հասցեն հիշում եմ»: Երեխաներին ընդունողը նույն օրը հեռագիր է ուղարկում հորեղբորը՝ Ռումինիա, որ գան: Մինչ հարազատների գալը երեխաներին տանում են որբանոց, խոստանալով, որ էնտեղ իրենց լավ կնայեն: Իսկ Հազարվարդը շարունակում էր բարձր լացը, կարծես սիրտը վկայում էր, որ գլխին փորձանք պիտի գա:

Հովհաննեսը նկարագրում է Երզնկայի հայկական որբանոցի տեղադրությունը: Այն գտնվում էր հայոց թաղի Ժամի հրապարակի արևմտյան կողմում՝ Քյամախի ճանապարհի վրա գտնվող մեծ շենքում, որի առջևում պարտեզ կար: Հովհաննեսը պատմում է հիգիենայի կազմակերպման մասին. իրենց ներս մտնելուց հետո մայրապետները երեխաներին տանում, մազերը խուզում են, աղջիկներին տանում են երկրորդ հարկ,

⁴ Թռչունյանների այս ճյուղը երկար տարիներ հովանավորեց «Թռչունյաց տան» գործունեությունը Գյումրիում:

տղաներին՝ առաջին: Որբանոցում երեխաներին լավ էին նայում. թե՛ ուտելիքն էր լավ, թե՛ մաքրությունը: Մի թուրքական սպա կար՝ ազգությամբ հայ, Խարբեղից, նա երեխաներին մարզանք էր սովորեցնում, նշան բռնել, երգեցողություն: Պատի վրա կլոր շրջան էր գծում ու ասում. «Ամենքդ քսան քար հավաքե՛ք ու աշխատե՛ք խփել գծի մեջտեղը: Դա հավասար է զենքից կրակելուն»: Որբերի թիվն ավելանում էր, ամեն օր քրդերը բերում էին նորերին ու փող ստանում: Դերսիմից մի հայ աղջիկ բերեցին՝ տասնչորս տարեկան՝ անունը Եվա: Հայոց կոտորածի մասին քրդերեն երգ էր երգում: Էնպես լացով էր երգում, երեխաները ու մայրապետները, նրա շուրջը հավաքված, հետը լալիս էին: Որքան էլ քարսիրտ մարդ լինեք, այնտեղ լաց կլինեք: Նա երգելով բողոքում էր ասածուն. «Դա-լիկո-դա-լիկո քյաֆուր խողեդա գուլում է օսման»: Երեխաներին դաս տվող խարբեղիցի սպան մի իրիկուն գալիս ու տեսնում է, որ որբերը հավաքվել են աղջկա շուրջը, աղջիկը երգում է, երեխաներն ու մայրապետները՝ լաց լինում: Սպան բարկանում է մայրապետների վրա և հաջորդ օրը՝ առավոտյան, փորձում է երեխաների հոգեմիճակը սփռփելու նպատակով թատերական ներկայացում կազմակերպել: Նա տղաներին դերեր է բաշխում՝ սովորելու համար և բեմադրում «Բազազ Հարությունի» թատրոնը: Հովհաննեսը գրում է. «Բոլորին պաշտոններ տվեց, մի մեծ քթով տղա կար, նրան՝ սուլթան Համիդի, մեկին՝ ռուսի թագավորի, մյուսին՝ Բազազ Արտեմի, ինձ էլ աղջկա պաշտոն տվեց, սկսինք պարապել: Երբ թատրոնը ներկայացրինք, նորից մի ուրիշը սկսինք պարապել՝ «Մատանան, տերտերը և մարդը»: Շատ խնդալու թատրոն էր, ես սատանայի դերը տարա: Երեքն էլ վագում են. սատանան՝ առջևից, տերտերը՝ նրա հետևից, մարդն էլ՝ տերտերի հետևից, վագում են, մեկը մյուսին չի հասնում. կլոր ֆռում ենք: Այս թատրոնը դուրսը ներկայացրինք, սաղ որբերը ծիծաղում էին»: Հովհաննեսը պատմում է որբանոցում հիգիենայի մասին, շորեր բաժանելու, սաբոն տալու և բաղնիք տանելու մասին [8, էջեր 116-119]: Էսպես մի ամիս երեխաները մնացին որբանոցում: Մի օր՝ առավոտ, տասներկու ֆուրգոն բերեցին, երեխաներին տեղավորին ֆուրգոնները. վեց ֆուրգոն՝ տղա, վեց ֆուրգոն՝ աղջիկ և հանկարծակի ուղևորվեցին դեպի Էրզրում: Էրզրումի ամերկումի որբանոցի բակից, երբ երեխաները խաղում էին, առևանգում են գեղեցկուհի Հազարվարդին, մի քանի օր քույրերը և տղաները փնտրում են աղջնակին, սակայն ապարդյուն:

Հովհաննեսը Անդրանիկի բանակից գորացրվելուց հետո աշխատանքի անցնում Ալեքսանդրապոլի Կազաչիի որբանոցում: [8, էջեր 210-211]: «Մեզ ընդունողի անունը Հաջո էր: Մեր գնդի աբոզի նաչալնիկն էր»: «Դու եղել ես մեր Անդրանիկի բանակում, մի քանի հարցեր տվեց, ես պատասխանեցի, լավ, ես հիմա տեսնեմ, թե որտեղ քեզ նշանակեմ»: Էդ պահին ներկաներից մեկն ասում է, թե Աճեմյանն է եկել: Հաջոն էլ ելնում է Աճեմյանին դիմավորելու: Եկողը՝ Աճեմյանը Վարդանի հայրն էր, ով մեծ ներդրում էր ունեցել Կազաչի պոստի որբանոցի գործունեության մեջ: Աճեմյանը խոսում էր վանեցոնց լեզվով: Նա ձիապան է ուզում, քանի որ ձիապան տղան հիվանդացել էր: Հաջոն Հովհաննեսին է ուղարկում. «Էս լավ տղուն տար, պարո՛ն Աճեմյան»: Աճեմյանն էլ դառնում է Հովհաննեսին. «Արի գնանք, տղա՛ ջան, արի՛, գնանք ճաշարան»: Նա կանչում է ճաշարանի վարիչին ու ասում, որ տղային ճաշարանից միշտ ճաշ տա, օրը երեք ան-

գամ: «Էս քո հաց ուտելու տեղը, արի գնանք պահեստը,-պահեստի պետին կարգադրեց,-էս տղեն ինչ որ կզա կուզե, կտաս»: Ապա ուղեկցում է ձիանոց, ծանոթացնում գործին ու բանալին տալիս նրան: «Տղա՛ ջան, շատ մաքրասեր պիտի լինես, ձիերի վրան մաքուր պիտի պահես, թամբքերն էլ միշտ մաքու՛ր պահե, էս սրբիչները դրա համար են: Առավոտները ամերիկացիները ձիով գնում են քաղաք՝ աշխատանքի: Էս ձին կապիտան Հեքմանինն է, էս մի ձին էլ՝ կապիտան Յարոյինը, [2, էջեր 436-438]: Էս մեկն էլ միստր Թոմսինն է, ամենքն իրենց համար ձի ունեն, դու միշտ էստեղ կլինես: Էստեղ մի հայ կա՝ ձիու բժիշկ, նա քեզ կասի՝ ինչ անես»: «Աճեմյանը ամբողջ Կազաչի պոստի պահեստների, որբերի ճաշարանների ղեկավարն էր: Ես շուտով ճանաչեցի կապիտան Հեքմանին, Յարոյին: Իմ աշխատանքի երրորդ օրն է, իրիկունը ձիերին մաքրում էի, մեկ էլ մի շուն՝ պոչը կտրած, մտավ գոմը: Ձիերը խրտնան, էս էլ մի քար առա ու խփեցի շանը, էս շունը սկսեց վնգստալը: Մի ամերիկացի եկավ ինձ կանչեց դուրս, սկսեց խոսել՝ շանը ցույց տալով. էս անտեր շունն էլ մախսուս ավելի էր վնգստում: Սկսեց ինձ ծեծելը, էս ձայն չէի հանում, մի լավ ինձ ծեծեց: Մտի՛կ արեք էս անասովածին, մի շան համար ինձ ծեծեց: Անցավ բավականին ժամանակ, մեր ֆելդշերը՝ Համբարձումը, կանչեց ինձ թե. «Արի՛, նորություն լսի՛ր: Էդ խելառ ամերիկացի բժիշկը հիմա հարձակվել է հիվանդանոցի որբերի վրա, հիվանդ երեխոց սկսել է ծեծելը, քույրերը հասել են երեխանց օգնության, դառել է քույրերին ծեծել: Հիմա տարել են քաղաք՝ ամերիկացիների շտաբը՝ կապիտան Հեքմանի մոտ»:

Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվել է ՀՀ վարչապետին ուղղված Ալեքսանդրապոլի բժիշկների միության գրությունը՝ թիվ 142. «Ալեքսանդրապոլի Բժշկական միությունը և «Կարմիր խաչի» Վարչության անդամները, մասնակցությամբ Հայաստանի «Կարմիր խաչի» Կենդրոնական վարչության փոխնախագահ Վ. Արծրունու, 1920թ. օգոստոսի 15-ի արտակարգ նիստում քննության առնելով ամսոյս 13-ին Կազաչի Պոստում տեղի ունեցած քստմնելի դեպքը և գտնելով, որ 1. ամսի 13-ին Ամերիկյան Նպաստամատույց Կոմիտեի Ալեքսանդրապոլի բժշկական մասի բժիշկ Հոտորը անխնա ձևով ծեծել է հիվանդանոցի որբերին յուր ձեռքի մտրակով, շատերին անելով արյունվա... նա նման վերաբերմունք միշտ ցույց է տվել ինչպես Պոլիգոնի, այնպես էլ Կազաչի Պոստի հիվանդանոցներում, անգուր լերպով ենթարկելով ծեծի 2. որ նույն դեպքի ժամանակ ենթարկվել են անարգանքի և լպիրշ վերաբերմունքի հիվանդանոցի մի քանի գթութեան քույրեր, միայն նրա համար, որ կամեցել են պաշտպանել ծեծվող երեխաներին և կապիտան Դինջիրֆիլդի ուշադրությունն են հրավիրել այդ տխուր և վայրենի վարմունքի վրա, իսկ քույրերից մեկին նույնիսկ ուզեցել են միլիցիաների ձեռքով բանտարկել պ. Դինջիրֆիլդի հրամանով 3. որ նույն հիվանդանոցի բժիշկ Ալթունյանը, որը ենթարկվել էր մտրակով խիստ ծեծի նույնպես որբ երեխաներին պաշտպանելու համար ճակատից վերք ստանալով... ժողովն որոշեց. ա. որ բժիշկ Հոտորը՝ որպես հոգեպես անհավասարակշիռ մի պաշտոնյա, չի կարող մնալ այդ աստիճանի պատասխանատու պաշտոնի մեջ՝ արատավորելով ամերիկյան մեծ և մարդասեր ժողովրդի անունը բ. որ պ. Դինջիրֆիլդը յուր կոպիտ ու անբաղաճ վարքի վարմունքով դեպի գթության քույրերը վիրավորել է գթության քույրերի ամբողջ կորպորացիան, որ այնքան անձնվի-

րաբար իր կյանքի գնով աշխատել է հայ որբերին խնամելու և դաստիարակելու ծանր գործում. ժողովը յուր զայրույթն է հայտնում որբանոցի մյուս բժիշկների վերաբերմունքին այն քար անտարբերության համար, որ ունեցել են նոքա դեպի որբերը և նոցա տանջող բժիշկը, որպես հիվանդ մարդու: Ժողովը վճռեց ուղարկել սույն որոշումը Ամերիկայի միսիայի ներկայացուցիչ պ. Եարոյին, Հայաստանի կառավարությանը, և եթե նոցա ձայնը չսվի, նաև Վաշինգտոն՝ Ամերիկյան մարդասեր կառավարությանը [2, էջեր 346-348]: Բողոքից հետո բժշկին հետ են ուղարկում ԱՄՆ՝ ստվերող անձնավորությունից մաքրելով Ամերիկոմի մարդասեր գործունեությունը:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Ամերիկյան Նպաստամատույցը լայնածավալ գործունեություն իրականացրեց Արևմտյան Հայաստանում՝ որբահավաքների միջոցով հայկական ընտանիքներ վերադարձնելով առևանգված որբերին: Ալեքսանդրապոլում Ամերիկոմի ծավալած ամենաերկարատև որբախնամ գործունեությունը փրկել ու դաստիարակել է հազարավոր որբերի: Հուշագիրները երախտապարտ են Նիար Իս Ռիլիֆին, միսիոներներին, որբանոցներում և որբախնամ հիվանդանոցներում աշխատող բժիշկներին, քույրերին, դաստիարակներին, ուսուցիչներին: Ամերիկյան խստաբարո դաստիարակությունը, որ հայ որբերը ստանում էին որբանոցներում, կարևոր էր այնքանով, որ այս մանուկները դարձան Լենինականի բարեկիր ի հասարակության հիմքը: Այսօր որբանոցների շենքերը դեռ կանգուն են Գյումրիում: Շենքերից մեկում Երրորդ հանրապետության տարիներին գործեց «Թռչունյաց տուն» մանկատունը: Հուշարձան շենքերը լուր վկաներն են այն ժամանակաշրջանի, երբ Ալեքսանդրապոլը ավելի քան մեկ տասնամյակ միակ գթասրտության քաղաքն էր աշխարհում: Նա այսօր արդեն գրավում է հովիտներին, գիտնականներին, ցեղասպանագետներին, նաև հնագետներին, և հեռու չէ այն օրը, երբ այդ կիսավերակ կառույցներում կկատարվեն ուսումնասիրություններ, նաև պեղումներ՝ գթասրտության օրերին վերաբերող նյութերով Ալեքսանդրապոլի պատմությունը համալրելու համար:

Սվազի որբանոցի շենքը

Սվազի որբանոցի աղջիկների համազգեստը

Սվազի որբանոցի տղաների համազգեստը

Կազաչի պոստի որբանոցը
Ալեքսանդրապոլում

Սևերսկու որբանոցը
Ալեքսանդրապոլում

Սևերսկու որբանոցի շենքն
այս պահին

Գրականություն

1. Ազատյան Լ. *Հայ որբերը Մեծ եղեռնի*: Լոս Անջելես: 1995: Հ. 1: 240 էջ:
2. Ալեքսանյան Կ. *Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1922 թթ. Փաստաթղթերի ժողովածու. ՀՀ ազգային արխիվ*: Եր.: «Հայկարի» հրատ.: 2015: 511 էջ:
3. Ահարոնեան Գ. *Յուշամատեան Մեծ եղեռնի 1915-65, հրատարակություն «Զարթոնք» օրաթերթի*: Պէյրութ: «Ատլաս» հրատ.: 1965. 1119 էջ:
4. Ավագյան Ի. *Մեծ եղեռնը վերապրածները: Ծննդավայրիցս դեպի Տեր-Զոր. Քաջունի Ղարազորոցյանի հիշողությունները*: Գյումրի: «Էլդորադո» հրատ.: 2004: 96 էջ:
5. Ավագյան Ի. *Մեծ եղեռնը վերապրածները: Մերաստիայի որբանոցից Մայր Հայաստան. Քաջունի Ղարազորոցյանի հուշապատումը*: // Մեծ եղեռն – 90: Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր: Գյումրի: «Դպիր» հրատ.: 2005. էջ 134-138:
6. Ավագյան Ի. *Մեծ եղեռնը վերապրածները: 1915. Բիթլիսյան ողբերգություն. Միհրան Ղազարյանի հուշապատումը*: Գյումրի: «Դպիր» հրատ.: 2008: 312 էջ:
7. Ավագյան Ի. *Մեծ եղեռնը վերապրածները: Հիշողություններ մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից. Ադասի Մակարյանի հուշապատումը*: Գյումրի: «Էլդորադո» հրատ.: 2015: 116 էջ:
8. Ավագյան Ի. *Մեծ եղեռնը վերապրածները: Մեր գնդի ճակատագիրը. Հովհաննես Թռչունյան-Հովհաննիսյանի հիշողությունները*: Գյումրի: «Էլդորադո» հրատ.: 2016: 336 էջ:
9. Քեթրահեան Շ., *Յուշեր ու նիշեր, անձեր ու անցքեր նախաեղեռնէն մինչև ներկայս*: Լոս Անձեղես: «Ալկո փրինթինգ քոմփանի» հրատ.: 1990: 376 էջ:

References

1. Aharonian. G. *The Memorial Book of Great Crime 1915-65, edition of "Zartonq" daily* [Yushamatean Mets Yegherrni 1915-65, hratarakut'yun <<Zart'vonk'>> orat'ert'i] Beirut: "Atlas" publication, 1965. 1119 p. (in Armenian)
2. Aleksanyan K. *Western Armenian Emigration in Alexandropol Province 1914-1922. Collection of Documents, National Archives of Armenia* [Arevmtahay gaght'akanut'yuny Alek'sandrapoli gavarrum 1914-1922 t't'. P'astat'ght'eri zhoghovatsu, Hayastani azgayin arkhiv]. Yerevan: "Haykarli" LLC publication, 2012. 511 p. (in Armenian)
3. Avagyan I. *Those who have survived the Armenian Genocide. On the Way to Der-Zor. Memories of Cajuni Gharagozyan* [Mets yegherrny verapratsnery. Tsnndavayrits's depi Ter-Zor. K'ajuni Gharagozyani hishoghut'yunnery]. Gyumri: "Eldorado" publication, 2004. 96 p. (in Armenian)

4. Avagyan I. *From Sebastia's Orphanage to Mother Armenia (Memories of Kajuni Gharagyozyan)* [Sebastiayi vorbanots'its" Mayr Hayastan (K'ajuni Gharagyozyani hushapatumy)] // The Great Genocide-90. Proceedings of the Republican Scientific Session. Gyumri: "Dpir" publication, 2005. 134-138 pp. (in Armenian)
5. Avagyan I. *Those who have survived the Armenian Genocide. 1915. Bitlis tragedy: Memories of Mihran Ghazaryan* [Mets yegherrny verapratsnery. 1915. Bit'lisyan voghbergut'yun .Mihran Ghazaryani hushapatumy]. Gyumri: "Dpir" publication 2008. 312 p. (in Armenian)
6. Avagyan I. *Those who have survived the Armenian Genocide. From the History of our Family. Memories of Aghasi Makaryan* [Mets yegherrny verapratsnery. Hishoghut'yun mer yntanik'i patmut'yan mi k'ani paherits'. Aghasi Makaryani Hushapatumy]. Gyumri: "Eldorado" publication, 2015. 116 p. (in Armenian)
7. Avagyan I. *Those who have survived the Armenian Genocide, The retreat of our regiment: Memories of Hovhannes Trchunyan-Hovhannisyan* [Mer gndi chakatagiry. Hovhannes T'rrch'unyan-Hovhannisyan hushapatumy]. Gyumri: "Eldorado" publication, 2016. 336 p. (in Armenian)
8. Azatyan L. *Armenian Orphans of the Genocide* [Hay vorbery Mets yegherrni]. Los Angeles: 1995. v.1, 240 p. (in Armenian)
9. Keotahian S., *Memoirs. Heroes and characters, people and holes from the beginning to the present* [Yusher u nisher, andzer u ants'k'ernakhayegherrnen minch'ev nerkays]. Los Angeles: "Alko Printing Company" publication, 1990. 376 p. (in Armenian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: 17.07.2023

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: 08.08.2023

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: 27 .11.2023

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ինգա Էդուարդի ԱՎԱԳՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկն., դոցենտ, «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի տնօրեն, ԳԱԱ Շիրակի հայազխտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ, էլ. հասցե՝ inga.avagyan.76@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-6260-1467>

Inga Eduard AVAGYAN: PhD in History, Associate Professor, Director of the “Kumayri” Historical and Cultural Preserve-Museum, researcher at Shirak Center for Armenian Studies NAS, Gyumri, RA, e-mail: inga.avagyan.76@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-6260-1467>

Инга Эдуардовна АВАГЯН: канд. ист. наук, доцент, директор Историко-культурного музея - заповедника «Кумайри», научный сотрудник ИЦАИ НАН, Гюмри, РА, эл. адрес: inga.avagyan.76@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-6260-1467>